

MİLLİ MÜCADELE’DE “ARTİN” CEMAL VE FAALİYETLERİ

Erol AKCAN*
Recep Murat GEÇİKLİ*

ÖZ

Cemal Bey, 1862 yılında Antalya’da dünya gelmiştir. Mülkiye Mektebi’ni bitirdikten sonra mülkiyenin farklı kademelerinde görev almıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ortaya çıkan siyasi partilerden Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nda politikaya dahil olmuştur. Bu dönemde, kısa süre hapisanede kalmış ve mülkiyedeki görevine son verilmiştir. Mondros Mütarekesi’nden sonra tekrar valilik görevine başlayan Cemal Bey, I. Damat Ferit Paşa Hükümeti’nde Dahiliye Nazırlığı yapmıştır. Bu görevi sırasındaki uygulamaları ve söylemleri nedeniyle Türk kamuoyunda büyük tepki toplamıştır. Cemal Bey, II. Konya valiliği sırasında ve sonrasında Milli Mücadele’nin inatla karşısında durmuştur. Lozan Antlaşması’nda genel aştan istisna tutulan yüz elli kişi arasında yer alan Cemal Bey, yargılanma sürecindeyken yurt dışına sürgün edilmiştir. Bu çalışmada Cemal Bey’in Milli Mücadele dönemindeki faaliyetleri, arşiv belgelerine, dönemin basınına ve tetkik eserlere dayalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artin Cemal, Yüzellilikler, Milli Mücadele, Konya, Ermeni Sorunu

“ARTİN” CEMAL AND HIS ACTIVITIES DURING NATIONAL STRUGGLE

ABSTRACT

Cemal Bey, born in Antalya in 1862. After he finished Mekteb-i Mülkiye he worked at different levels in civil service. He became a politician in Freedom and Entente

* Yrd.Doç.Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: eerolakcan@gmail.com.

* Yrd.Doç.Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: rmuratgecikli@gmail.com.

Party which is founded after the declaration of the Second Constitutional Monarchy. During this era he was imprisoned for a short period and thrown out of civil service. After the Mudros Armistice, he was attended as a governor and then become Interior Minister in I. Damat Ferit Government. His implementations and discourses during this post gathered mass reactions form Turkish public opinion. Cemal Bey, steadily objected the National Struggle during and after his second Konya governorship. Cemal Bey exempted from amnesty which was announced after the Lausanne Peace Treaty, within one hundred and fifty people and deported from Turkey during the judgement period. In this study, Cemal Bey's activities during the National Struggle are analysed based on archive documents, examination studies and newspapers.

Keywords: *Artin Cemal, 150 Personae Non Gratae of Turkey, National Struggle, Konya, Armenian Question*

Giriş

Cemal Bey'in Milli Mücadele dönemindeki faaliyetlerine geçmeden önce onun bu dönem öncesi hayatı hakkında genel bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır. Cemal Bey, 1862 yılında Antalya'nın İbradi nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Babası Ahmet Nafiz Efendidir. Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmında bir süre okuduktan sonra 1884 senesinde nahiye müdürü olarak göreve başlamıştır. Üç yıl nahiye müdürlüğü yaptıktan sonra 1887 senesinde Ünye kaymakamlığına atanmıştır. Bundan sonra sırasıyla Midyat, Avanos, Bala, Hamidiye, Divriği, Nevşehir, Alaiye kaymakamlıklarında bulunmuştur. 1903 yılında mutasarrıflığa terfi ettirilerek Kerkük Sancağı'na atanmıştır. Havran, Kayseri, İzmit, Bolu Sancaklarında toplam olarak dokuz yıl mutasarrıflık yaptıktan sonra Eylül 1912 senesinde Mamuratülaziz (Elazığ) valisi olmuştur. Bu vazifedeyken 1 Mayıs 1915 tarihinde emekliye sevk edilmiştir¹.

Bazı kaynaklarda Cemal Bey'in Mütareke Dönemi'ndeki ittihatçı aleyhtarlığına sebep olarak Elazığ'daki görevi esnasında Ermenileri himaye ettiği gerekçesiyle valilik görevinden alınarak emekliye sevk edilmesi gösterilmektedir². Diğer taraftan, İttihat ve Terakki iktidarı zamanında önce hapse konduğu, sonrasında tahliye edilerek emekliye sevk edildiği İkdam

¹ Kamil Erdeha, **Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 267.

² Kenan Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 61; Kamil Erdeha, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, Yaylacık Matbaası, I. Baskı, İstanbul, 1998, s. 41.

gazetesinde belirtilmektedir³. Refi Cevat ise, Cemal Bey'in nazırlık görevine getirildikten sonra kaleme aldığı makalesinde, onun Bekirağa Bölüğü'nde ve umumi hapishanede yattığından bahsetmektedir⁴. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularını gösteren listede Şehzadebaşı şubesinin kurucu isimleri arasında "Eski İzmit Mutasarrıfı Cemal Bey" ibaresi geçmektedir⁵. Cemal Bey'in İzmit mutasarrıflığı görevinde bulunmasından hareketle bu listede yer alan kişinin Cemal Bey olma ihtimali söz konusudur. Başka kaynaklarca teyit edildiği takdirde Cemal Bey'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla kuruluşuna kadar giden bir birlikteliği olduğu sonucuna ulaşılabilir. Kısa süreli hapis hayatı yaşaması ise muhtemelen Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra olsa gerekir. Her ne kadar mahiyeti ve sebepleri tam olarak anlaşılmasa da Cemal Bey'de sonraki yıllarda belirginleşen müfrit ittihatçı aleyhtarlığının temellerinin bu tarihlerde atıldığı konusunda kuşku yoktur.

1- Cemal Bey'in Dâhiliye Nazırlığı ve Faaliyetleri

Cemal Bey, 1918 yılı Kasım ayı sonlarında Konya valisi olarak atanmasıyla birlikte, mülkiyedeki görevine yeniden dönmüştür⁶. Cemal Bey'in bu görevi, 4 Mart 1919 tarihinde kurulan I. Damat Ferit Kabinesi'ne Dâhiliye Nazırı olarak atanmasına kadar devam etmiştir⁷. Cemal Bey'in Dâhiliye Nazırlığına getirilmesi Hürriyet ve İtilafçı basın tarafından olumlu ve büyük beklentilerle karşılanmıştır. Refi Cevat, Alemdar gazetesinde kaleme aldığı makalesinde Cemal Bey'in İttihat ve Terakki'nin "*sillesini yemiş*" tecrübeli bir devlet görevlisi olduğuna işaret ederek makalesini "Hürriyet ve İtilafın Dahiliye Nazırını hürmetle selamlarız" diyerek bitirmiştir⁸. İstanbul'a gelerek görevine başlayan Cemal Bey, gazeteye

³ İkdam, 15 Mart 1335 (1919), nr. 7936; Osman Akandere, " 'Artin' Cemal Bey'in Dahiliye Nazırlığı Esnasında Ermeniler Lehine Yaptığı İcraatlar ve Verdiği Demeçler, **Ermeni Meselesi Özel Sayısı**, S. 63 (Eylül-Aralık 2014) s. 2976-2990.

⁴ Refi Cevat, "Yeni Dahiliye Nazırı ve Hürriyet ve İtilaf", **Alemdar**, 9 Mart 1335 (1919), nr. 1379-79, s. 1.

⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2007, s. 331; Ali Birinci'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla ilgili çalışmasında Cemal Bey ile ilgili hiçbir bilgiye rastlamadık. Eserin dizininde İbradili Cemal olarak işaretlenen sayfalarındaki bilgiler Cemal Bey'e değil, Büyük Cemal Paşa'ya aittir. Bkz. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2012.

⁶ Cemal Bey'in Konya valiliğine atanma tarihini Erdeha, **Vilayetler ve Valiler**, s. 267'de 28 Kasım olarak vermektedir. Başka bir kaynakta ise bu tarih 25 Kasım olarak verilmektedir. Bkz. Süleyman Pınarcı, **Cemal Bey'in Konya Valilikleri Dönemi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 2006, s. 7.

⁷ Erdeha, **Vilayetler ve Valiler**, s. 267.

⁸ Refi Cevat, "Yeni Dahiliye Nazırı ve Hürriyet ve İtilaf", **Alemdar**, 9 Mart 1335 (1919), nr. 1379-79, s. 1.

verdiği mülakatında, “*zaman söz zamanı değil, fil zamanıdır. Düstur-ı hareketim adalet, azim ve icraattır*” diyerek hızlı kararlar alacağını işaretini vermiştir⁹.

Damat Ferit Paşa Hükümeti öncesinde başlayan İttihatçılara yönelik tutuklama ve sorgulamalar, Cemal Bey’in Dâhiliye Nazırlığı döneminde artarak ve kapsamı genişleyerek devam etmiştir. Göreve başladıktan iki gün sonra 10 Mart 1919 tarihinde aralarında İttihat ve Terakki iktidarlarında sadrazamlık, şeyhülislamlik ve vekillik yapan isimlerinde bulunduğu yirmi iki kişi tutuklanmıştır¹⁰. İçerisinde İttihatçılarla bağı olmayan Vakıf ve İleri gazeteleri başyazarları Ahmet Emin (Yalman) ve Celal Nuri (İleri)’nin de bulunduğu bu tutuklamalar hükümeti destekleyen İtilafçı basın tarafından övgüyle karşılanırken, bir kısım basın tarafından eleştirilmiştir¹¹. Aralarında, Atı, Yenigün, Vakıf ve Hadisat’ın olduğu gazetelerde, tutuklamaların kanuna ve mahkeme kararına dayandırılmaması, siyasi kararlarla hareket edilmesi, gazetecilerin tutuklanması yönünden Cemal Bey’in uygulamalarına eleştiriler yapılmıştır¹². İktidarı desteklediği bilinen Sabah ve Alemdar gazetesi yazarlarından Refik Halit ve Refi Cevat ise bu eleştirilere cevap niteliğinde yazılar kaleme almıştır. Refik Halit, gerçekleştirilen tutuklamaların intikama değil adalete dayandığını, Divan-ı Harb-i Örfilerin adil yargılamalar yapacağını savunmuştur. Refi Cevat ise tutuklanan kişilerin kafalarının idam sehplarına layık olmadığını, kütükler üzerinde kesilen bu kafaların günlerce ibret için kalmasını salık vermiş ve hükümetten daha fazla şiddet talep etmiştir¹³.

Basın üzerinden, kamuoyunda bu türden tartışmaların yapıldığı bir dönemde, Cemal Bey’in tutuklamalar sonrasında kamuoyunu aydınlatmak ve yatıştırmak amacıyla bir yabancı gazeteyle yapmış olduğu açıklamalar, tepkileri daha da ziyadeleştirmiştir. Cemal Bey, Moniteur Oriental’e yaptığı açıklamalarda, memleketin içine düştüğü durumun sorumlusu olarak on yıllık İttihat ve Terakki iktidarını sorumlu tutmuş, bu iktidarı, “*sekiz yüz bin Ermeni’yi taktıl*”, “*dört yüz bin Rum’u tehcir*”, “*dört milyon Türk’ü*” öldürmekle itham etmiştir¹⁴. Cemal Bey’in İttihat ve Terakki’ye yönelttiği ithamlar bunlarla sınırlı değildir. İttihat ve Terakki’nin yalnız Türk unsuruna

⁹ Alemdar, 9 Mart 1335 (1919), nr. 1379-79, s. 1.

¹⁰ Tutuklanan isimler için bkz. Feridun Ata, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, TTK, II. Baskı, Ankara, 2011, s. 136; Bünyamin Kocaoğlu, **Mütareke’de İttihatçılık. İttihat ve Terakki’nin Dağılması (1918-1920)**, İstanbul 2016, s. 220; Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 66-67.

¹¹ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 220; Ata, **a.g.e.**, s. 140-141.

¹² Ata, **a.g.e.**, s. 139.

¹³ **a.g.e.**, s. 140;

¹⁴ **Vakit**, 15 Mart 1335 (1919) nr. 501. s. 1

yardım etmek suretiyle düzensizliği artırdığı, bütün bunları zengin olmak ve hükmetmek amacıyla yaptığı, memleketi mahvederek bundan istifade etmeye çalıştığı yöneltelen diğer ithamlardır. Cemal Bey, önceki kabineleri soruşturmaları sürüncemede bırakmakla suçlayarak buna örnek olarak Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in yargılanma sürecini örnek vermiş ve kendilerinin adaleti hızlı ve kanun dairesinde yerine getireceklerini belirtmiştir. Cemal Bey'e göre İttihatçı bakanların Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmaları, bizzat kendileri zamanında çıkarılan bir kanun gereği, Kanun-ı Esasi'ye aykırı değildir. Firari paşaların yakalanmaları için İtilaf Devletleri'ne nota vereceklerini ifade eden Cemal Bey, yakalandıkları takdirde Türkiye'ye ve insaniyete yaptıkları cinayetlerin adalet önünde hesabını vermelerinin kolay olacağını ifade etmektedir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın amacını, "*gayrimüslim unsurlarla birlikte asayiş ve düzeni tesis etmek*" olarak açıklayan Cemal Bey, sorgulamaları yapan hâkim ve savcılarının içerisinde Hristiyanların da bulunmasını bu amacın bir tezahürü olarak göstermiştir¹⁵.

Dahiliye Nazırı Cemal Bey'in bu açıklamaları, kamuoyunda yeni bir tartışmaya kapı aralamıştır. Cemal Bey'in açıklamalarına Hadisat gazetesinde yazdığı "Haksız İddialar" başlıklı yazısında ele alan Süleyman Nazif, İttihat ve Terakki'nin on senelik mezalim ve tahribine bir itirazının olmadığını ifade ettikten sonra Cemal Bey'in Ermenilerle ilgili sözlerinin gerçekler karşısında, ne resmi ve ne de şahsi hiçbir kıymeti ve önemini olmadığını belirtmiştir. Süleyman Nazif, tehcir sırasında emekliye sevk edilmiş olarak köşesinde dinlenen Cemal Bey'in kendi gözleriyle bir şey göremeyeceğini, üstelik söylediklerinin de bir belgeye dayanmadığını ifade ederek Cemal Bey'in bu iddiasıyla Bogos Nubar Paşa'nın Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği iddialarını rakamı dörde katlamak suretiyle desteklediğinin altını çizmiştir¹⁶. İsmail Hami ise, Memleket gazetesinde kaleme aldığı "Artık Yeter" başlıklı makalesinde Cemal Bey'e "*Eğer Ermenistan Cumhurreisi ben olsam, Ermeni davasını güçlendiren bir Osmanlı bakanına birinci rütbeden bir Ararat nişanı vermekte bir an bile tereddüt etmezdim. Çünkü Bogos Nubar Paşa'yı bile geçmiştir*" diyerek tepki göstermiştir¹⁷.

İktidar yanlısı gazeteler Cemal Bey'in bu açıklamalarındaki tepki çeken kısımları doğrudan savunmak yerine tashih ve tevil yoluna gitmiştir. Cemal Bey'den bir mülakat isteyen Alemdar gazetesi, Nazır'ın Ermenilerle ilgili

¹⁵ **Vakit**, 15 Mart 1335 (1919) nr. 501. s. 1

¹⁶ Akandere, **a.g.m.**, s. 2985.

¹⁷ Ata, **a.g.e.**, s. 141; Akandere, **a.g.m.**, s. 2986.

verdiği rakamla öldürülenleri değil, “taktik ve tehcir edilen” Ermenilerin toplam sayısını ifade etmek istediğini yazmıştır. Cemal Bey, bir taraftan bu şekilde sözlerini tashih etmeye çalışırken diğer taraftan “*İttihat ve Terakki demek Osmanlı milleti demek değildir*” diyerek “*tehcir ve taktiki yapanlar cezalandırıldığı takdirde hükümet ve milletin muhatap ve sorumlu olmaktan kurtulacağını*” savunmuştur. Refi Cevat ise, Cemal Bey’in verdiği sekiz yüz bin rakamının sehven taktik olarak yazıldığını, bu rakamın “tehcir ve taktile” ait olduğunu belirttikten sonra, “*Anasıra karşı yapılan mezalimi resmi bir lisan ile söyleyen bu faal zatın beyanatı Osmanlılığı temsil eden hükümet için samimi bir mahiyete haizdir*” diyerek Cemal Bey’in sözlerini takdir etmiştir¹⁸. Cemal Bey’in tashih ve tevil etmeye çalıştığı bu açıklamaları, kamuoyunun zihninde yer edecek ve isminin önüne “Artin” lakabı takılarak bu tarihten sonra ismi bu şekilde anılacaktır.

Cemal Bey’in Dahiliye Nazırlığı zamanında ivme kazanan diğer bir konu bürokrasideki ittihatçı memurların tasfiyesidir. Bu doğrultuda aralarında vali, mutasarrıf ve kaymakamında da bulunduğu çok sayıda bürokrat görevlerinden alınarak yerlerine hükümete yakınlığıyla bilinen isimler atanmıştır¹⁹. Bu atamalardan en dikkat çeken, Bursa valisi Ebubekir Hazım’ın görevden alınarak yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Merkez-i Umumi üyesi Gümülcelneli İsmail’in atanmasıdır²⁰. Bürokraside yapılan bu tasfiyeler, diğer meselelerde olduğu gibi, Alemdar gazetesi başta olmak üzere hükümete yakın basın tarafından alkışlanmıştır. Refi Cevat, konuyla ilgili kaleme aldığı makalesinde Cemal Bey’e çağrıda bulunmuş ve büyük küçük demeden İttihatçı memurların hepsini atmak gerektiğini tavsiye etmiştir²¹.

Cemal Bey’in Dahiliye Nazırlığı vazifesi sırasında üzerine titizlikle gittiği bir başka mesele, ülkeye geri dönen Ermeni ve Rumların emval-i metrukelerinin geri iade edilmesi ve onlara yapılacak yardımlardır. Cemal Bey’in bu konuyla ilgili olarak taşrada komisyonlar kurulması ve gerekli tedbirlerin alınmasını isteyen çok sayıda talimatı vardır²². Dahiliye Nazırı Cemal Bey’in, İtilaf devletlerine hoş görünmek adına, gayrimüslim cemaat liderlerinin taleplerini karşılamada ve gayrimüslimlerin taşkınlıklarını

¹⁸ Akandere, **a.g.m.**, s. 2987.

¹⁹ Görevden almalar ve atamalar için bkz. Asaf Özkan, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler. Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar**, ATAM, Ankara, 2014, s. 176-177.

²⁰ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 212.

²¹ Refi Cevat, “Memurinde Tebeddülât Lüzumu”, **Alemdar**, 16 Mart 1335 (1919), nr. 1395-85, s. 1.

²² Bu yöndeki talimatlar için bkz. Pınarcı, **a.g.t.**, s. 20-22.

görmezden gelme noktasında son derece hassas ve müsamahakâr davrandığı bilinmektedir²³.

Cemal Bey'in büyük umutlarla başlayan ve hızlı icraatlar ile devam eden Dahiliye Nazırlığı, 8 Nisan 1919 tarihinde kamuoyuna açıklanan istifasıyla sona ermiştir²⁴. Kaynaklarda, istifaya gerekçe olarak Cemal Bey'in Polis ve Sıhhiye müdüriyetleri başta olmak üzere bazı makamlara Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın iznini almaksızın, fırkadan aldığı talimatlarla atamalar yapması gösterilmiştir²⁵. Vakıf gazetesinde ise polis müdüriyetine yapılan atamanın yanı sıra tutuklamalara bazı şahsi emellerin karıştırılması da istifanın sebepleri arasında sıralanmıştır²⁶. Cemal Bey, Vakıf gazetesine hitaben yayımladığı tezkir yazısında bütün bu iddiaları reddederek Vakıf gazetesini İttihat ve Terakki Cemiyeti zihniyetinin "mürevvic-i efkârî" olmakla suçlamış ve istifasına gerekçe olarak aile arasında meydana gelen anlaşmazlığı göstermiştir²⁷. Bu açıklamadan bir gün sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan yapılan bir açıklamayla Cemal Bey'in fırka ikinci reisliğine getirildiği kamuoyuna duyurulmuştur²⁸. Her ne kadar Cemal Bey reddetse de Dâhiliye Nazırlığından alındıktan sonra partinin ikinci reisliğine getirilmiş olması istifasının arkasında yatan gerekçenin bahsi edilen Fırka-Damat Ferit ayrılığı olduğu iddiasını kuvvetlendirmektedir.

Cemal Bey, bir ay süren Dâhiliye Nazırlığı görevinden sonra 26 Nisan 1919 tarihinde tekrar Konya valiliğine atanmıştır²⁹. Milli Mücadele açısından çok önemli bir zaman dilimine denk düşen bu görevi sırasında Cemal Bey'in takındığı tutumu ve faaliyetlerini aşağıda incelenecektir.

2- Cemal Bey'in Konya Valilikleri ve Faaliyetleri

Cemal Bey, Konya valisi iken Dahiliye nazırlığına atanmıştır. Cemal Bey'in ilk valilik görevi sırasındaki uygulamaları da Dahiliye Nazırlığı sırasındaki icraatlarına başlangıç sayılabilecek niteliktedir. Cemal Bey'in Konya'ya geldikten sonra ilk yaptığı icraatlardan biri, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Konya şubesinin kapatılarak eşyalarının satılması ve elde edilen

²³ Ata, a.g.e., s. 142-143.

²⁴ **Alemdar**, 8 Nisan 1335 (1919), nr. 1417-107, s. 1.

²⁵ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, C. I, Cem Yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 1992, s. 207; Erdeha, **Vilayetler ve Valiler**, s. 269.

²⁶ **Vakit**, 8 Nisan 1335 (1919), nr. 525.

²⁷ **Alemdar**, 9 Nisan 1335 (1919), nr. 1418-108, s. 1.

²⁸ **Alemdar**, 10 Nisan 1335(1919), nr. 1419-109, s. 1.

²⁹ **Alemdar**, 27 Nisan 1335, (1919), nr. 1436-126, s. 1.

gelirin mal sandığına aktarılması olmuştur³⁰. Sonraki günlerde şubeye ait evraklar, İstanbul'a gönderilmek suretiyle tasfiye işlemi tamamlanmıştır. İttihat ve Terakki hükümeti zamanında Konya'ya sürgün edilen Arap asıllı mahkûmların affedilerek salıverilmesi de Cemal Bey'in ilk valiliği sırasındaki icraatları arasında yer almıştır³¹.

Konya'daki valilik görevine başlamak üzere 12 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılan Cemal Bey³², artık kamuoyunda düne göre daha fazla tanınan bir validir. Bu tanınmışlıkta kısa süren nazırlık görevi sırasındaki tepki çeken uygulamaları etkili olmuştur. Cemal Bey'in yaklaşık olarak Mayıs 1919 ortalarında başlayan ve Eylül 1919 sonlarında Konya'dan firarıyla sonuçlanan II. Konya valiliği, Milli Mücadele'nin genel çerçevesi içerisinde ve eşzamanlı olarak ele alınacaktır. Bir başka ifadeyle, Cemal Bey'in yerel ölçekteki tutum ve davranışları ele alırken "milli teşkilatlanma"nın genel seyri göz önünde tutulacaktır.

Cemal Bey'in görev yapacağı Konya vilayeti, o dönem itibariyle Isparta ve Burdur Sancaklarını da içine alan son derece geniş sınırlara sahiptir³³. Ayrıca Konya, Mütareke'den sonra oluşturulan II. Ordu müfettişliğinin de merkezidir. II. Ordu müfettişliğinin yetkisi dahilinde bulunan 12. Kolordu Konya'da, 20 Kolordu ise Ankara'dadır. 12. Kolordu'ya bağlı olan 23. Tümen Afyon'da, 41. Tümen ise Karaman'dadır³⁴. Dolayısıyla sınırları, konumu ve askeri potansiyeli itibariyle Konya vilayeti, Yunan, İtalyan ve Fransız işgal bölgesinin hemen gerisinde yer almıştır. Bu durumda Cemal Bey'in takınacağı tutum ve alacağı tavır, "milli teşkilatlanma" açısından ayrı bir önem taşımıştır.

Cemal Bey, Konya'ya geldikten birkaç gün sonra İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali gerçekleşmiştir. İşgalin hemen sonrasında Konya vilayet merkezinde ve ilçelerinde yapılan gösteri ve çekilen telgraflarla İzmir'in işgaline tepki gösterilmiştir³⁵. Ancak, bu tepkiler sonraki günlerde silahlı bir

³⁰ Kocaoğlu, a.g.e., s. 202.

³¹ **Alemdar**, 9 Mart 1335 (1919), nr. 1379-79; Cemal Bey'in aflarını sağladığı bu mahkûmların, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği sırasında Konya'ya sürdüğü önde gelen Arap aileleri olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 2008, s. 292.

³² Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, TTK, Ankara, 1989, s. 31.

³³ Erdeha, **Vilayetler ve Valiler**, s. 42.

³⁴ a.g.e., s. 266.

³⁵ Konya ve ilçelerinde yapılan miting ve gönderilen protesto telgrafları için bkz. Osman Akandere, **Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Konya**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2016, s. 112-134.

mukavemet hareketine dönüşmemiştir. Bunda Damat Ferit Hükümeti'nin işgale verilecek tepkinin protesto ve mitinglerle sınırlı kalması yönündeki politikası ve bu politikanın sadık bir takipçisi olan Vali Cemal Bey'in rolü olmuştur³⁶. Cemal Bey, bölgedeki milli teşkilatlanmanın önüne geçebilmek için elinden gelen tedbire başvurmuş ve yetki alanındaki mülki ve askeri görevlileri sıkı bir takibe almıştır. Posta ve Telgraf Müdürü Refik Halit'e 25 Mayıs 1919 tarihinde yazdığı bir telgrafla Burdur Posta Müdürü Suphi Efendi'nin görevden alınmasını istemiş ve bu isteği yerine getirilmiştir³⁷. Bölgedeki en yetkili askeri yönetici konumundaki II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'nın "*vatan ordusu*" adıyla kurmaya çalıştığı milis teşkilatı da Cemal Bey'in menfi tutumu nedeniyle kâğıt üzerinde kalmıştır³⁸. Vali'nin bu tutumuna rağmen Mersinli Cemal Paşa, bölgedeki milli teşkilatlanmayı el altından desteklemeye devam etmiştir. 12 Haziran 1919 tarihinde Afyon'da bulunan 23. Fırka'nın teftişi için gittiği seyahat sırasında köyleri ziyaret etmiş ve bu ziyareti sırasında köylülerden çağrıldıkları takdirde savaşa katılmalarını istemiştir³⁹. Isparta'da milli teşkilatlanmanın öncülüğünü yapan Tahirpaşazade İbrahim Bey (Demiralay) 23 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği bir telgrafla Mersinli Cemal Paşa'dan işgaller karşısında nasıl bir tutum alınması gerektiğini sormuştur. Cemal Paşa önce gönderdiği açık telgrafta teşkilata gerek olmadığını, Burdur Askerlik Şubesi Başkanı İsmail Hakkı Bey ile irtibata geçmesini söylerken, şifreli gönderdiği telgrafta "*mücahitlere selam ediyor, vatani vazifelerinde can u yürekte*

³⁶ Cemal Bey, Milli Mücadele'den sonra yargılanacağı mahkeme huzurunda, bu işgal karşısındaki tutumunu şu şekilde anlatmıştır: "Yunanlıların İzmir'i işgal ettiklerini duydum. Müteessir oldum. Isparta Mutasarrıfı Talat Bey'i Yalvaç'a davet ettim. Talat Bey geldi ve Karaağaç'a gittik. Karaağaç'tan Dâhiliye Nazırı'na şifreli bir telgraf çektim. Bu şifrede dedim ki " Fransızlar Adana'ya, İtalyanlar Antalya'ya, Yunanlılar İzmir'i işgal ettikleri halde neden tedabir-i lazimedede bulunmuyorsunuz ve protesto etmiyorsunuz. Eğer siz tedbir almazsanız ben ahali kuvvetiyle mukabele edeceğim. Vaziyet fenadır." Oradan Konya'ya döndüm. Mersinli Cemal Paşa askeri müfettiş idi. Tedbir almak gerektiğini kendisine söyledim. Cemal Paşa cevaben bana dedi ki: " Söylediklerin pek doğrudur. Muvafiktir. Fakat Mondros mütarekesi elimizi, ayağımızı bağlamıştır. Bu nokta düşünülecek bir mesele teşkil eder." **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1923, s. 2

³⁷ Zekeriya Türkmen, **Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, TTK, Ankara, 2001, s. 99; Nuri Köstüklü, **Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, ATAM, Ankara, 1999, s. 157.

³⁸ Mustafa Kemal Paşa, 27 Mayıs 1919'da Havza'dan gönderdiği telgrafla namını duyduğu vatan ordusu ve bölgedeki durum hakkında Cemal Paşa'dan bilgi istemiştir. Bkz. Türkmen, **a.g.e.**, 136.

³⁹ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, TTK, III. Baskı, Ankara, 2011, s. 135.

çalışmaları” talimatını vermiştir⁴⁰. İbrahim Demiralay, aynı taktiği İsmail Hakkı Bey’in de kendisiyle olan yazışmalarında uyguladığını belirtmektedir⁴¹. Askeri yetkililerin bu şekilde davranmalarında Vali Cemal Bey ve onunla birlikte olan diğer mülki yöneticilere olan güvensizlik etkili olmuştur.

Bölgedeki askeri görevliler bu şekilde milli teşkilatlanmanın yayılmasına çalışırken Vali Cemal Bey, bu görevlilere engel olmaya çalışmıştır. Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği 18 Haziran 1919 tarihli şifreli telgrafla Burdur Askerlik Şubesi Başkanı İsmail Hakkı Bey’in milli teşkilatlanma peşinde koştuğundan bahsetmiş ve görevinden alınmasını istemiştir⁴². Benzer şekilde Hafız İbrahim Demiralay’ın tutuklanarak yargılanmak üzere İstanbul’a gönderilmesi hususunda Isparta Mutasarrıfı Talat Bey’e talimat vermiştir⁴³. Vali Cemal Bey’in görevden alınması konusunda talepte bulunduğu görevliler arasında 12. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey de yer almıştır⁴⁴. 6/7 Temmuz gecesi Telgraf ve Posta Müdürü Refik Halit, makine başında yaptıkları görüşmede Vali Cemal Bey’e Mustafa Kemal Paşa’nın hakkında gerekli işlemlerin yapıldığı, İstanbul’a getirileceği bilgisini verdikten sonra Mersinli Cemal Paşa ilgili olarak yapılacak işlemin hazır olduğu bilgisini aktarmıştır⁴⁵. Temmuz ayı başlarında izinli olarak İstanbul’a giden Cemal Paşa, kısa bir süre sonra Askeri Mektepler Müfettişliği görevine getirilmiş ve Konya’ya dönmemiştir⁴⁶. Mersinli Cemal Paşa’nın izinli olarak İstanbul’a gitmesinde ve görevine tekrar dönememesinde Vali Cemal Bey’in tutum ve davranışları önemli bir etken olsa gerekir. Genel olarak bakıldığında, bölgedeki mülki görevlilerin Cemal Bey ile birlikte milli teşkilatlanmaya cephe aldığı, başta Cemal Paşa olmak üzere askeri görevlilerin ise her şeye rağmen bu uğurda mücadele ettiği dikkat çekmektedir.

Vali Cemal Bey’in Konya’daki mesaisi yalnızca bölgedeki milli teşkilatlanmayı akamete uğratmakla sınırlı değildir. Mustafa Kemal Paşa’nın Doğu’daki teşkilatlanma çabalarının bölgeye sirayet etmemesi için elinden gelen çabayı göstermiştir. Sivas Kongresi’ne delege gönderilmesini içeren

⁴⁰ Hafız İbrahim Demiralay’ın Hatıratı ve Isparta’da Milli Mücadele ile İlgili Belgeler, Yayına Hazırlayan: Bayram Kodaman-Hasan Babacan, Yeni Matbaa, Isparta, 1998, s. 23, 129.

⁴¹ A.g.e., s. 25.

⁴² Köstüklü, a.g.e, s. 80.

⁴³ Demiralay, a.g.e, s. 24.

⁴⁴ Ahmet Avanas, **Milli Mücadele’de Konya**, ATAM, Ankara, 1998, s. 79.

⁴⁵ Kemal Atatürk, **Nutuk** (1919-1927), Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, ATAM, Ankara, 2002, s. 33.

⁴⁶ Türkmen, a.g.e., s. 148

bir telgrafi, Burdur Mutasarrıfı Vasfı Bey vasıtasıyla öğrenen Cemal Bey, II. Ordu Müfettişliğinden kongreyi organize eden teşkilatın derece ve salahiyeti hakkında bilgi istemiştir.⁴⁷ Müfettişlikten verilen cevapta, bu konuda bir bilgilerinin olmadığı, Vasfı Bey'in hayal ürünü olduğu belirtilmiştir. Vali Cemal Bey, elde ettiği bu bilgiyi Sadaret ile de paylaştıktan sonra bu tür hareketlerin men edilmesi talimatını almıştır⁴⁸. Kısa bir süre sonra bu kez, 12. Fırka'dan Niğde'de bulunan 11. Tümen'e gönderilen ve Sivas Kongresi'ne gönderilecek delegelere mülki hükümete duyurulmaksızın gerekli yardımın yapılması talimatını içeren telgraf, Vali Cemal Bey tarafından Sadaret'e gönderilmiştir⁴⁹. 23 Temmuz 1919 tarihinde Isparta Mutasarrıfı Talat Bey'in Aydın Cephesi Kuva-yı Milliyecilerinden Demirci Mehmet Efe ve Hacı Şükrü Bey'in 310-314 doğumlu askerleri ve ihtiyat subaylarını silahlaltına çağırarak telgrafi aynı şekilde hükümete iletilmiştir⁵⁰.

Cemal Bey'in Temmuz 1919 sonlarında gönderdiği bir dizi telgraf, artık muhbirlikten öteye geçen içerisinde Damat Ferit Hükümeti'ne dönük tavsiyeleri, değerlendirmeleri ve talepleri de içerir mahiyettedir⁵¹. Vali Cemal Bey, daha önceki bilgilendirmelerini de hatırlatarak askerlerin Anadolu'da "*hükümet-i askeriye kurmak amacıyla*" geniş ölçüde teşkilatlanmaya çalıştıkları kanaatindedir ve bu duruma düşülmesinde uyarılarının dikkate alınmaması etkili olmuştur. Bu teşkilatlanmayı başlatan "*Şark Orduları Müfettişi Mustafa Kemal Paşa*", görev alanı olan Aydın, Ankara, Konya vilayetleriyle, müstakil sancaklara teşmil etmek isteyen ise II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'dır. Bu tarihe kadar teşkilatın Konya vilayetine sirayet etmemesi konusunda başarılı olduğunu belirten Vali Cemal Bey, kendisinin uyanık olmaması durumunda Anadolu'da, İstanbul'daki merkezi hükümeti tanımayacak bir hükümetin kurulma tehlikesine işaret etmiştir. Daha önce gönderdiği Demirci Mehmet Efe ve Hacı Şükrü Bey'e ait telgrafların içeriğini hatırlatan Vali Cemal Bey, bölgedeki durumun "*Osmanlı hâkimiyeti*" ni ve "*Cenab-ı Padişahi*" yi ortadan kaldıracak bir hal aldığı konusunda hükümeti uyarmıştır. Bahsi edilen teşkilatın Ankara ve Afyon'a yayıldığı konusunda emin olan Vali Cemal Bey, teşkilatın Konya'ya sıçramaması için 12. K.K. Selahattin Bey'in, Topçu Kumandanı İzzet Bey'in, Afyonkarahisar ve Burdur Mevki Kumandanlarının süratle

⁴⁷ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.II, MEB, İstanbul, 1991, s. 123.

⁴⁸ **a.g.e.**, s. 125.

⁴⁹ M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2011, s. 195.

⁵⁰ **Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk**, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 87.

⁵¹ **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 53-54.

görevlerinden alınmasını tavsiye etmiştir. Cemal Bey'e göre, bu teşkilattan Konya'nın masun kalabilmesi için bu istekleri tereddütsüz yerine getirilmelidir.

Vali Cemal Bey, bu telgrafından iki gün sonra gönderdiği 26 Temmuz 1919 tarihli telgrafında Erzurum Kongresi'nin açılışı ile ilgili vilayete gelen bir telgraftan bahsettikten sonra hükümete “*askeri bir teşkilatlanma*” ile karşı karşıya olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır. Kendi yetki alanındaki bunca çabasına rağmen Kadınhanı'nda aynı teşkilat için çalışan ikisi ihtiyat zabiti dört şahsın tutuklandığını haber veren Cemal Bey, kumandanların yerlerinin değiştirilmesinin zaruretine işaret etmektedir⁵². Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tutuklanmalarıyla ilgili emri vilayet genelinde duyurduğunu belirten Cemal Bey, 1 Ağustos 1919 tarihli telgrafında ise Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bölgeye yaklaşması durumunda II. Ordu müfettişliği mıntikasında bulunan kolorduların kendisine katılma tehlikesine işaret ederek müfettişlikten bu konuda emin olunmasının önemine temas etmiştir⁵³.

Cemal Bey, bu çaba ve gayretleriyle her ne kadar Sivas Kongresi'ne Konya'dan delege gönderilmesinin önüne geçtiyse de vilayetin uzak noktaları olan Isparta ve çevresinde milli teşkilatlanmanın önüne geçememiştir. Başta Tahirpaşazade İbrahim olmak üzere bölgedeki milli teşkilatın öncüleri, kendilerine rahat ve huzur vermeyen Cemal Bey'i zorla valilikten uzaklaştırmayı Heyet-i Temsiliye'den istemiştir⁵⁴. Vali Cemal Bey'in görevinden zorla uzaklaştırılması aynı tarihlerde Sivas Kongresi'nin gündemine gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, kongrenin 9 Eylül tarihli oturumunda muhalefette inat eden Konya Valisi Cemal ve Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın hakkında “seri ve şedit” tedbirler alınmasını Ali Fuat Paşa'dan istediğini belirtmiştir⁵⁵.

Vali Cemal Bey, Sivas Kongresi'nden sonra Heyet-i Temsiliye'nin Damat Ferit Hükümeti'yle olan ilişkileri kesme kararını tanımayan ve sonuna kadar iletişimini koparmayan valilerden biridir⁵⁶. İstanbul'a gönderdiği 21 Eylül 1919 tarihli bir telgrafında Konya'daki isyan eden subayların görevlerinden azledilmesini ısrarla istemesine rağmen bunların yapılmadığını, bunun sonucunda umumi bir galeyana ulaştığını, tutuklanarak İstanbul'a gönderilen subaylardan ikisinin firar ettiğini haber

⁵² a.g.e., s. 54.

⁵³ a.g.e., 55; Vali Cemal Bey, bu tarihlerde kongrenin Sivas'da değil Ankara'da toplanacağını düşünmektedir. İstanbul'u da bu yönde bilgilendirmiştir. Bkz. Akşin, a.g.e., I, s. 437.

⁵⁴ Demiralay, a.g.e., s. 36; Köstüklü, a.g.e., s. 80.

⁵⁵ Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, TTK, III. Baskı, Ankara, 1999, s. 76.

⁵⁶ Erdeha, **Vilayetler ve Valiler**, s. 273; Tansel, a.g.e., II, s. 125.

vermiştir⁵⁷. Cemal Bey'in vermiş olduğu bu bilgiler, milli teşkilatlanma içerisinde hakkında düşünülen tedbirlerin uygulamaya konduğunun işaretlerini vermektedir. Nitekim Heyet-i Temsiliye aldığı bir kararla Konya'yı batı ve doğu yönünden kuşatmayı ve Cemal Bey'i zorla görev yerinden kaldırmayı tasarlamıştır. Bu doğrultuda Albay Refet Bey batıdan, Beyşehir Süvari Alay Komutanı Nazım Bey ise doğudan Cemal Bey'in üzerine gönderilmiştir⁵⁸. Milli kuvvetler tarafından batı ve doğu yönünde kuşatılan Vali Cemal Bey, Dahiliye Nazırı Adil Bey'den yardım istemek, hapisanedeki mahkumları silahlandırarak milli kuvvetlere karşı kullanmak, İtalyan müfrezesinden yardım istemek gibi tedbirlere başvurduysa da tutunamayacağını anlayarak firar etmek zorunda kalmıştır⁵⁹.

Cemal Bey'in firarından sonra eski mebuslardan Hoca Vehbi Efendi, valilik vekâletine getirilmiş ve bu karar Heyet-i Temsiliye tarafından onaylanmıştır⁶⁰. Bölgeye gönderilen Heyet-i Temsiliye üyesi Refet Bey'in verdiği bilgilere göre, Konya halkı milli hareketi sevinç ve coşkuyla karşılamış ve Damat Ferit Hükümeti'nin mevkiini terk etmesini istemiştir⁶¹. Öte yandan Heyet-i Temsiliye, Cemal Bey'in ve Ferit Paşa kabinesinin yaptıklarını millete duyurabilmek amacıyla bir beyanname yayımlama kararı almıştır⁶². Mustafa Kemal Paşa'nın imzasını taşıyan 26 Eylül 1919 tarihli bu beyanname, Vali Cemal'in ecnebilere dayanmak suretiyle vatanın ve milletin aleyhinde yaptığı hareketler üzerinde durulmakta ve mahkûmları silahlandırarak halkı birbirine kırdırmak isteyen firari valinin İstanbul'a varmadan tutuklanması istenmektedir⁶³. Mustafa Kemal Paşa, 3 Ekim 1919'da Sivas'tan kolordu komutanlarına ve mülki yöneticilere gönderdiği bir telgrafla aynı gerekçeleri tekrarlayarak firari valinin tutuklanarak harp

⁵⁷ Avanas, **a.g.e.**, s. 79.

⁵⁸ Demiralay, **a.g.e.**, s. 38; Köstüklü, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s. 254; Sina Akşin, Vali Cemal Bey'in firarında bir İngiliz subayının yardımına işaret ediyor. Bkz. Akşin, **a.g.e.**, I, s. 584; Cemal Bey, bu olayları 1923 Ağustos sonlarında mahkeme huzurunda şu birkaç cümleyle geçiştirmiştir: "O sırada İstanbul'da 24 kişilik bir kabine teşkil etmişti. O kabine harekât icra edilmesine taraftar görünmüyordu. Divan-ı harpler teşkil edilmiş, idare-i örfiye ilan olunmuştu. Harekât taraftarlarını tecziye etmek niyetinde bulunuyordu. O sıralarda asıl harekât ise Erzurum ve Sivas taraflarında başlamıştı. Henüz Konya civarına sirayet etmemişti. Konya taraflarında teşkilata kumanda eden Nazım Bey vardı. Bana haber gönderdi. Konya'dan çekilmemi söyledi. Ben de çekildim, İstanbul'a geldim." Bkz. **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1923, s. 2.

⁶⁰ Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, TTK, Ankara, 1974, s. 9.

⁶¹ **TİTEA**, KN. 18, GN. 85/1.

⁶² **a.g.e.**, s. 9.

⁶³ Beyanname için bkz. **Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Hazırlayan: Zekai Güner- Orhan Kabataş, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 7.

divanına verilmesini istemiştir⁶⁴. Bütün bu çabalara rağmen firari valinin İstanbul'a varmadan yakalanması mümkün olmamıştır. Heyet-i Temsiliye, sonraki günlerde de Cemal Bey'in peşini bırakmamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Rıza Paşa hükümetinde Harbiye Nazırlığına getirilen Mersinli Cemal Paşa'dan istedikleri arasında Konya eski valisi Cemal Bey'in tutuklanarak, yargılanması da yer almaktadır⁶⁵. Cemal Bey, valilik görevi sırasındaki tutum ve davranışlarının yanı sıra firarından sonra Bozkır'da çıkan ayaklanmadan da sorumlu tutulmuştur⁶⁶.

3- Konya'dan Firarından Sonra Cemal Bey

Cemal Bey, İstanbul'a firar ettikten sonra Ali Rıza Paşa hükümeti zamanında kısa süreliğine tutuklanmıştır. Kasım 1919 sonlarında gerçekleşen bu tutuklamadan Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın haberdar edilmemesi nedeniyle Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Dahiliye Nazırı Şerif Paşa arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur⁶⁷. Uzun sürmeyen bu tutukluluktan sonra Cemal Bey, İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin yönetim kurullarında yer almıştır⁶⁸. Damat Ferit Paşa tarafından 8 Nisan 1920 tarihinde Sadaret Müsteşarlığı görevine getirilmiştir⁶⁹. Bu zaman zarfında Konya'daki valiliği sırasındaki eylemlerinden dolayı başlatılan kanuni takibattan kurtulabilmek için Şura-yı Devlet ve Divan-ı Harbi Örfi'den men-i muhakeme kararı almıştır⁷⁰.

Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin var gücüyle Kuva-yı Milliyecilerin üzerine gittiği dönemde Cemal Bey, kabinede görev almamıştı fakat sadaret müsteşarı göreviyle Damat Ferit Paşa'nın en yakındadır. 31 Temmuz 1920 tarihinde yapılan kabine değişiminde, yeni kabineye Ticaret ve Ziraat Nazırı

⁶⁴ Atatürk, **a.g.e.**, s. 131.

⁶⁵ Baykal, **a.g.e.**, s. 40.

⁶⁶ Tansel, **a.g.e.**, II, s. 126; Atatürk, **a.g.e.**, s. 131; Bozkır Ayaklanmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Niyazi Karaca, "Milli Mücadele'de Bozkır İsyanları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 16 (2004/1) s. 169-190.; Osman Akandere- Hasan Ali Polat, **Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşısı Politikaları**, ATAM, Ankara, 2011, s. 197-204.

⁶⁷ Akşin, **a.g.e.**, II, s. 177.

⁶⁸ Tunaya, **a.g.e.**, s. 277, 467, 470.

⁶⁹ Özkan, **a.g.e.**, s. 240.

⁷⁰ Cemal Bey, mahkeme huzurundaki ifadesinde men-i muhakeme kararını Hurşit Paşa Harbi Örfisinden aldığı ifade ediyor. Bkz. **Vakit**, 27 Nisan 1924, s. 2; Bir başka ifadesinde men-i muhakeme kararının Mart 1920 yılında Esat Paşa'nın başında bulunduğu Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından verildiğini ifade ediyor. Bkz. **Tevhid-i Efkar**, 2 Eylül 1924, s. 4. Hurşit Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfi'nin başkanlığına getirilmesi 28 Ekim 1920 tarihidir. Bkz. Ata, **a.g.e.**, s. 265; Zamanını ve yerini tam olarak tespit edemesek de bütün bu çabalar Cemal Bey'in kanuni takibattan kurtulmanın yollarını aradığını göstermektedir.

olarak dâhil olmuştur⁷¹. Eylül ayı ortalarında yapılan bir kabine toplantısında Milli Mücadele önderlerini nasihatle yola getirme fikri gündeme geldiğinde çoğunluk bunu kabul etmiş olmasına rağmen şiddetle itiraz eden iki kabine üyesinden biri Cemal Bey olmuştur⁷². Bu görevinden 20 Eylül 1920 tarihinde, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile birlikte istifasını vermiştir⁷³. Kendisi, Damat Ferit Paşa'nın Şirket-i Hayriye vapurlarını Fransızlara satmak, İtilaf Devletlerinin desteğiyle kuracağı kırk beş bin kişilik bir orduyla Anadolu üzerine yürümek gibi düşüncelerini memleketin zararına görmesini istifasına gerekçe olarak göstermektedir⁷⁴.

4- Cemal Bey'in Yargılanması ve Sınır Dışına Çıkarılması

Cemal Bey'in Konya'dan firarından sonra hakkında başlatılan kanuni takibattan sonra men-i muhakeme kararı aldığına daha önce değinilmiştir. Cemal Bey, Damat Ferit'in var gücüyle Anadolu hareketini yok etmeye çalıştığı dönemde Sadaret Müsteşarlığı ve sonrasında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı makamını işgal etmiştir. Bundan dolayı Ankara Bidayet Ceza Mahkemesi'nin, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ikinci maddesine dayanarak, yakalandıkları takdirde tekrar yargılanmak üzere idam cezasına çarptırıldığı kişiler arasında Cemal Bey de yer almıştır⁷⁵.

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Cemal Bey gibi bu mücadeleye karşı duranlar başlarına gelecekleri tahmin ettikleri için Damat Ferit Paşa başta olmak üzere büyük çoğunluğu yurt dışına kaçtılar. Bu kaçışlar, İstanbul'un yönetiminin Ankara Hükümeti'ne verildiği ve Ali Kemal'in İzmit'te linç edilerek öldürüldüğü 1922 yılı güzünde artarak devam etmiştir⁷⁶. Cemal Bey, bu tarihlerdeki firar kafilesinin içerisinde yer almamıştır. Çünkü kendisi 1921 yılı yazında hükümetten izin almak suretiyle uzun zamandan beri Almanya'da bulunan oğlunu ziyarete gitmiştir. Burada hastalanarak tedavi olmak amacıyla Bulgaristan'a geçmiştir⁷⁷.

⁷¹ **Alemdar**, 1 Ağustos 1336 (1920).

⁷² Tansel, **a.g.e.**, II, s. 152.

⁷³ **Alemdar**, 21 Eylül 1336 (1920), nr. 2936-636.

⁷⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1339 (1923), s. 2.

⁷⁵ Mahkemenin 3 Temmuz 1336 tarihli bu kararı için bkz. Erdeha, **Yüzellilikler**, s. 232; Sedat Bingöl, **Yüzellilikler Meselesi**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s. 26.

⁷⁶ Erdeha, **Yüzellilikler**, s. 80-81.

⁷⁷ **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1339 (1923), s. 2; Elimizde Cemal Bey'in bu tarihten önce yurtdışına kaçtığına dair bir bilgi yok. Aksi ispatlanana kadar Cemal Bey'in mahkemede verdiği bu ifadeye itibar etmek durumundayız. Kendisi, vize ve izin işlemlerini yaptırdığı sırada Dahiliye Nazırlığı makamında Ali Rıza Paşa'nın bulunduğunu belirtmektedir. Ali Rıza Paşa, Tevfik Paşa Kabinesi'ne Haziran 1921 ortasında dahil olmuştur. Bkz. Nurten

Cemal Bey'in yurt dışında bulunduğu dönemde yürütülen Lozan görüşmeleri neticesinde Türk delegasyonu, muhataplarına barıştan sonra ilan edilecek genel aftan yüz elli kişiyi istisna tutacağını kabul ettirmiştir⁷⁸. Müzakerelerin devam ettiği süreçte bu yüz elli kişilik listeye kimlerin girebileceği ile ilgili tahminler yürütülmüştür. Yapılan bu tahminlerin içerisinde Cemal Bey'in de ismi yer almıştır⁷⁹. Genel aftan istisna tutulacak yüz elli kişinin kimlerden oluşacağı henüz kesinleşmeden Cemal Bey, Sofya mümessili aracılığıyla Ankara ile irtibat kurarak mahkeme önünde hesap vermek amacıyla İstanbul'a gelmiştir⁸⁰. İki gün süreyle İstanbul'da polis gözetiminde kalan Cemal Bey, yargılanmak üzere Ankara'ya gönderilmiştir⁸¹.

Cemal Bey hakkında daha önce gıyaben idam kararı veren Ankara Bidayet Ceza Mahkemesi'nde başlayan yargılama neticesinde, daha önceki karar yok sayılarak yeniden yargılama yapılması için dosyanın yetkili mahkeme olan İstanbul Bidayet Ceza Mahkemesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁸². İstanbul'da yapılan ilk yargılamada Ceza Mahkemesi, Cemal Bey'in Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na istinaden yargılanamayacağı kararına vararak dosyayı savcılığa iade etmiştir⁸³. Birkaç gün sonra ilgili dosya Divan-ı Harbe verilerek Cemal Bey, Divan-ı Harp'te sorgulanmıştır⁸⁴. Ancak bir süre sonra Divan-ı Harplerin kaldırılmasıyla birlikte Cemal Bey'in dosyası o sırada İstanbul'da bulunan İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmek istenmiş ancak bundan vazgeçilerek Cinayet Mahkemesi'ne gönderilmiştir⁸⁵. Cemal Bey'in İstanbul Cinayet Mahkemesi'nde 29 Mart 1924 tarihinde yapılan duruşmasına Konya valiliği sırasında tutuklayarak İstanbul'a gönderdiği yedek subaylardan bazıları davacı olarak mahkemeye

Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, ATAM, Ankara, 2015, s. 466. Bu bilgiden hareketle, Cemal Bey'in yurt dışına çıkış zamanının 1921 yazı olduğunu tahmin ediyoruz.

⁷⁸ İlhami Soysal, **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul 1985, s. 16; Şaduman Halıcı, **Yüzellilikler**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir, 1998, s. 26.

⁷⁹ **İleri**, 21 Mart 1339 (1923), nr. 1843.

⁸⁰ **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Ağustos 1923, nr. 885; **Tevhid-i Efkâr**, 10 Ağustos 1339 (1923), nr. 777. Cemal Bey, mahkemede geliş sürecini şu sözlerle anlatmaktadır: "Sofyada mümessilimiz olan Enver Beye müracaat ettim. Ve kendisine dedim ki "Mustafa Kemal Paşa hazretleri dâhiyane bir azimle memleketi kurtardı. Vatana gideceğim. Ve mahkeme huzurunda icap ederse hesap vereceğim. Bana tavassut ediniz." **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1923, s. 2

⁸¹ **Hâkimiyet-i Milliye**, 14 Ağustos 1339 (1923), no. 888, s. 3.

⁸² **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Ağustos 1339 (1923), nr.891.

⁸³ **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1339 (1923), s. 2

⁸⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 2 Eylül 1339 (1923), s. 3.

⁸⁵ **Tevhid-i Efkâr**, 27 Nisan 1340 (1924), s. 3.

katılmışlardır⁸⁶. Ancak mahkeme heyeti Cemal Bey'in rahatsız olduğuna dair mahkemeye gönderilen raporu gerekçe göstererek duruşmayı ileri bir tarihe ertelemiştir

Cemal Bey'in yargılamasının devam ettiği günlerde TBMM'de 16 Nisan 1924 tarihli genel af kanunu kabul edilmiştir. Yüz elli kişinin istisna tutulduğu genel af kanunun görüşmeleri sırasında Dâhiliye Nazırı Ferit (Tek) Bey'in Meclis'teki sözlerine bakıldığında Cemal Bey'in yargılama sürecinin hükümet tarafından takip edildiği anlaşılmaktadır⁸⁷. TBMM'de gerçekleştirilen 23 Nisan 1924 tarihli gizli celse görüşmelerinden sonra genel aftan istisna tutulacak olan yüz elli kişi belirlenerek tezkere suretinde Bakanlar Kurulu'na gönderilmiştir. Bundan birkaç gün sonra basına yüz elli kişilik liste "kara liste" olarak yansımıştır⁸⁸. Yayımlanan bu listede Cemal Bey'in ismi "Sevr Muahedesini imzalayan ve Kuva-yı İnzibatiye'ye dahil kabine azalarından" başlığı altında on birinci sırada yer almıştır⁸⁹. Bakanlar Kurulu'nun 1 Haziran 1924 tarihinde listeyi onaylayarak kararname suretinde yayımlamasıyla liste kesinleşmiştir⁹⁰.

Cemal Bey'in hakkında siyasi hüküm verilmiştir. Ancak Cinayet Mahkemesi'ndeki yargılaması bir süre daha devam etmiştir. En son mahkeme duruşmasında Konya'daki suçlardan dolayı men-i muhakeme kararı aldığını belirtmiş ancak ilgili karar bulunamadığı için mahkeme heyeti duruşmasını ileri bir tarihe ertelemiştir⁹¹. Bir hafta sonra Cemal Bey'in yurt dışına çıkarılmak üzere polis müdüriyetine götürüldüğü basına yansımıştır⁹². Cemal Bey'in yurt dışına sürüldükten sonra Romanya'ya gittiği ve "Yüzellilikler" için Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümünde çıkarılan aftan sonra ülkeye döndüğü bilinmektedir⁹³.

⁸⁶ *Tevhid-i Efkar*, 30 Mart 1340 (1924), s. 3.

⁸⁷ Ferit Bey, mahkemede yüz ellilik listeyi sıralarken Cemal Bey'in ismini okuduktan sonra sözlerini şu şekilde devam ettirmiştir: "Cemal Efendim; bu İstanbul'da mevkuttur. Muhakeme edilmektedir. Fakat mahalline tebligat yaptım ve mahkemeden Ali Galip gibi çıkarsa o dakikada bana haber veriniz, atayım, dedim. Artin Cemal denilen herif."Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Baskı, Ankara, 1985, s. 440.

⁸⁸ Erdeha, *Yüzellilikler*, 65.

⁸⁹ Liste için bkz. Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 225; Soysal, *a.g.e.*, s. 59.; Emin Karaca, *150'likler*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004, s.61.

⁹⁰ Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 64.

⁹¹ *Tevhid-i Efkar*, 2 Eylül 1924, s. 4

⁹² *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Eylül 1924, nr. 1216.

⁹³ Halıcı, *a.g.t.*, s. 64-65.

Sonuç

Cemal Bey, II. Meşrutiyet Dönemi'nin siyasal oluşumları içerisinde tercihini Hürriyet ve İtilaf Fırkası yönünde kullanmıştır. Bu siyasal tercihi onun kısa süreli hapisanede kalmasına ve mesleki kariyerinin kesintiye uğramasına sebep olmuştur.

Bu dönemde yaşadıklarının tesiri altında Mütareke'den sonra valilik görevine “müfrit bir ittihatçı düşmanı” olarak tekrar dönen Cemal Bey, Konya valiliği sırasında başladığı, ittihatçı aleyhtarlığını I. Damat Ferit Kabinesi'nin Dâhiliye Nazırı olarak en uç noktalara taşımıştır. İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen veya o dönemlerde görev yapan şahsiyetlerin tutuklanması, yargılanması ve bürokrasiden tasfiye edilmesi Cemal Bey'in nazırlığı döneminde ivme kazanmıştır. Bu konularda, sorumlu bir kabine üyesi ve devlet görevlisinden daha çok “müfrit bir partili” gibi hareket etmiştir. Dahiliye Nazırı olarak bir gazeteye verdiği mülakat içerisinde yer alan Ermeni Tehciri ile ilgili sözleri, Türk kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Milliyet hissi ve bakış açısı itibariyle tam bir Hürriyet ve İtilafçı olan Cemal Bey'e, Türk efkâr-ı umumiyesi bu sözlerinden dolayı hak ettiği “Artin” lakabını takmıştır.

Cemal Bey, Milli Mücadele'nin başlangıcına denk düşen II. Konya valiliğine “Artin Cemal” olarak tekrar dönmüştür. O artık bu tarihten itibaren kamuoyunda çok daha iyi bilinen ve tanınan bir Mülkiyelidir. Cemal Bey, bu görevi sırasında bütün mesaisini, bağlı olduğu Damat Ferit Kabinesi'nin Milli Mücadele karşıtı politikalarının sıkı bir uygulayıcısı olmaya, milli teşkilatlanmaya inatla karşı koymaya hasretmiştir. Bu inatçılığında ancak Kuva-yı Milliye'nin “seri ve şedit” tedbirleri sonucunda vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Cemal Bey, Konya'dan firarından sonra döndüğü İstanbul'da partisinde ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nde çalışmaya devam ettiği gibi Konya'daki eylemlerinden dolayı hakkında başlatılan yasal soruşturmadan dolayı men-i muhakeme kararı almıştır. Damat Ferit'in bütün gücüyle Milli Mücadele'yi ortadan kaldırmaya çalıştığı son kabinesi süresince Cemal Bey, Sadaret Müsteşarı ve Ticaret ve Ziraat nazırı olarak en yakında ve en büyük destekçilerinden biri olmuştur. Bu görevinden istifa etmesinde, Hükümet'in İngilizlerin de desteğiyle Ankara'ya yaklaşma politikasına karşı çıkması etkili olmuştur. Hükümette aldığı bu görevlerden dolayı, Ankara Ceza Mahkemesi kendisini gıyabında idam cezasına çarptırmıştır.

Lozan müzakerelerinin sürdüğü sırada yurt dışında bulunan Cemal Bey, isminin genel aftan istisna tutulacak “Yüzellilikler” arasında zikredilmeye başlanmasından sonra kendi isteğiyle İstanbul'a gelmiştir. Ülkeye döndükten

sonra farklı mahkemelerde bir yıldan fazla tutuklu yargılanan Cemal Bey, Lozan Antlaşması'ndan sonra çıkartılan genel aftan istisna tutulacağıının kesinleşmesinden sonra yurt dışına sürgün edilmiştir. Cemal Bey'in tekrar ülkeye dönmesi Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümünde Yüzellilikler'in affedilmesiyle gerçekleşebilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA)

Resmi Yayınlar

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1-4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Baskı, Ankara, 1985.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003.

Milli Mücadele Dönemi Beynameleri ve Basımı, Hazırlayan: Zekai Güner-Orhan Kabataş, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Kitaplar

Akandere- Polat, Osman - Hasan Ali, **Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşısı Politikaları**, ATAM, Ankara, 2011.

Akandere, Osman, **Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Konya**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2016.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, C. I-II, Cem Yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 1992.

Ata, Feridun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, TTK, II. Baskı, Ankara, 2011.

Atatürk, Kemal, **Nutuk** (1919-1927), Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, ATAM, Ankara, 2002.

Avanas, Ahmet, **Milli Mücadele'de Konya**, ATAM, Ankara, 1998.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, TTK, Ankara, 1974, s. 9.

- Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2012.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- Çetin, Nurten, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, ATAM, Ankara, 2015.
- Dündar, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 2008.
- Erdeha, Kamil, **Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Erdeha, Kamil, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, Yaylacık Matbaası, I. Baskı, İstanbul, 1998.
- Esengin, Kenan, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- Gökbilgin, M. Tayyip, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2011.
- Hafız İbrahim Demiralay'ın Hatıratı ve Isparta'da Milli Mücadele ile İlgili Belgeler**, Yayına Hazırlayan: Bayram Kodaman-Hasan Babacan, Yeni Matbaa, Isparta, 1998.
- İğdemir, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları**, TTK, III. Baskı, Ankara, 1999.
- Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, TTK, III. Baskı, Ankara, 2011.
- Jaeschke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, TTK, Ankara, 1989.
- Karaca, Emin, **150'likler**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004
- Kocaoğlu, Bünyamin, **Mütareke'de İttihatçılık. İttihat ve Terakki'nin Dağılması (1918-1920)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2016.
- Köstüklü, Nuri, **Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, ATAM, Ankara, 1999.
- Özkan, Asaf, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler. Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar**, ATAM, Ankara, 2014.
- Soysal, İlhami, **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul, 1985.
- Şimşir, Bilal N., **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.
- Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.II, MEB, İstanbul, 1991.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2007.
- Türkmen, Zekeriya, **Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, TTK, Ankara, 2001.

Makaleler

Akandere, Osman, " 'Artin' Cemal Bey'in Dahiliye Nazırlığı Esnasında Ermeniler Lehine Yaptığı İcraatlar ve Verdiği Demeçler", **Ermeni Meselesi Özel Sayısı**, S. 63 (Eylül-Aralık 2014) s. 2976-2990.

Karaca, Taha Niyazi, "Milli Mücadele'de Bozkır İsyancıları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 16 (2004/1) s. 169-190.

Sürelî Yayınlar

Alemdar

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Tevhid-i Efkâr

Vakit

Tezler

Bingöl, Sedat, **Yüzellilikler Meselesi**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994.

Halıcı, Şaduman, **Yüzellilikler**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir 1998.

Pınarcı, Süleyman, **Cemal Bey'in Konya Valilikleri Dönemi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2006.

EK

ساری
 ۲۰۱۹۱۸۸

اتاڤو دروغ ایله مابعد عقده جینه ساری هیئت ندرینه سنه

قوت وایچه جومان یکتک افعال و فرکانه اهلانکارانه ساری کتفه ایله صده صهاریم
 بکده خار ایله واجاع ایله غلنگ آغاقه ایله عصا کلامه هیئت ندرینه
 دلی دکانه نغیه المکله نغیه بلغ المکله قوتی ندرینه اهلانکارانه
 اوچین قول اردو قوتی ان قوت باغ اهلانکارانه واداره ندرینه
 ججهل قوتی و دهر کیم داخل اهلانکارانه ساری ایله واداره ندرینه
 اهلی ندرینه بیلوک باقیم صونه نظر هان میده ندرینه
 نغیه ایله خیدایت قوتی ندرینه واداره ندرینه
 واهلیت قوتی ندرینه واداره ندرینه
 اکت بک ندرینه واداره ندرینه
 مدها ندرینه ایله ندرینه

اتاڤو دروغ ایله مابعد عقده جینه
 قوتی ندرینه

A. O. Türk İhtilaf Fırkası
 Erceğiz Anadol
 Fırka No :
 Cemal No :
 Balıca No :

Kaynak: TİTEA, KN.18/GN.85/1

Artin Cemal'in Konya'dan firarından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Heyet-i Merkeziyesine gönderdiği telgraf.